

16. Сергійчук В. Німці в Україні //Берегиня. Всеукраїнський народознавчий часопис. - 1999. - № 21. - С. 56.
17. Чернова И.Н. Семья в ракурсе этнической истории российских немцев // Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. - Т. 3. - Одеса, 2002. - С 342.
18. Шмидт А.А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. - Т. 1.- СПб., 1863. - С. 19.
19. Станко В.Н., Шабашов А.В. Этнографическое изучение болгар Южной Украины в Одесском университете: методика и направление исследований // Записки исторического факультета. - Вып. 3. - Одесса, 1996.-С. 81.
20. Ганчев А.И. Болгарская семья Южной Бессарабии первой половины XIX века // Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. - Т. 3. - Одеса, 2002. - С 333-334.

Мезенцева І.М.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА ЯК НАУКОВІ ТА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVIII -ПОЧАТКУ XX ст.: АКТУАЛЬНІСТЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проблематика соціальної історії, а також історії сільського господарства є невичерпною, однак ті чи інші обставини (переважно об'єктивного характеру) роблять у наш час окремі питання вітчизняної аграрної історії особливо актуальними як для науки, так і для широких кіл громадськості. Однією з таких проблем є формування системи сільськогосподарських товариств, їх ролі та значення у становленні агрономічної науки, а також їх вплив на аграрно-промисловий та соціокультурний розвиток дореволюційної Росії взагалі і України зокрема.

До другої половини XVIII ст. у Росії на відміну від країн Європи не існувало громадських організацій у сучасному розумінні цього слова. Утворенню перших, офіційно оформлених недержавних організацій, в певній мірі, сприяла політика «просвітницького абсолютизму», яку проводила Катерина II. У 1765 р. за її безпосередньої підтримки у Петербурзі було засновано Вільне економічне товариство (далі ВЕТ), яке було першою легальною громадською організацією і одночасно першим сільськогосподарським товариством у Російській імперії [1]. Фундаторами якого були «15 осіб, знатністю походження та довірою монарха... відзначались», які об'єдналися «з наміром поширення в народі корисних та потрібних для землеробства та домострою знань» [2]. В зазначений період в науці і законодавстві за ними закріплюється назва «економічні».

Перша половина XIX ст. стала наступним етапом у поширенні наукових товариств (в цей час вони вже фігурують під назвою «сільськогосподарські»: Харківське Філотехнічне (1811 р.), Московське (1818 р.), Білоруське (1824 р.), Південної Росії (1828 р.), Закавказьке заохочування сільської та мануфактурної промисловості і торгівлі (1833 р.), Казанське (1839 р.), Ярославське (1842 р.), Ліфляндське заохочування сільського господарства та промисловості (1844 р.) та інші допоміжні товариства [3]. За становим складом організації у цей період були переважно дворянськими.

У пореформений період швидко зростає мережа сільськогосподарських товариств. Безпосередньо на території України утворюються Полтавське товариство сільського господарства (1865 р.), товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості: Харківське (1868 р.), Київське, меншу роль відіграли Катеринославське, Чернігівське та ін. [4]. Аграрна криза 80-90-х рр. XIX ст. посилила в суспільстві увагу до проблем сільського господарства, і уряд розглядав роль сільськогосподарських товариств у її подоланні. Це знайшло відображення у новому збільшенні кількості відповідних недержавних організацій, а також видання у 1898 р. нормального статуту цих товариств, що значно полегшило утворення місцевих організацій. Склад їх був неоднорідним: крім поміщиків членами аграрних організацій на початку XX ст. були і інтелігенція, і заможні селяни [5].

Серед загальноросійських провідну роль відігравали ВЕТ і Московське товариство сільського господарства (далі МТСП), а серед регіональних на території України - Товариство сільського господарства Південної Росії (далі ТСПР), урочисте відкриття якого відбулося 20 грудня 1828 р. об 11 годині ранку в будинку Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа М. С. Воронцова, першого його президента, за ініціативою якого і було створено. Безпосередньо у заснуванні цієї першої наукової, громадської організації на великому просторі Південної України і одночасно у підготовці тексту першого статуту брали участь присутні на зібранні дванадцять відомих осіб, що займали високі посади у Новоросійському краї і Бессарабії, і володіли численними землями на півдні Російської імперії, а саме: генерал от інфантерії граф О. Ф. Ланжерон, дійсний таємний радник граф С. Й. Потоцький, генерал-лейтенант граф І. Й. Вітте, таємний радник граф А. Едлінг, генерал-майор Л. О. Нарішкін, граф О. С. Потоцький, дійсний статський радник П. Я. Маріні, колезький радник К. Десмет, комерції радники К. Я. Сікар і барон І. Рено, швейцарський консул в Одесі І. Демоль та негоціант Ф. Кортаці. Члени-засновники Товариства розробили проект першого статуту, який завдяки сприянню М. С. Воронцова був затверджений іменним наказом 12 вересня 1828 р. Тим самим було юридично підтверджено заснування Товариства сільського господарства Південної Росії з центром у м. Одесі. До того ж за наказом від того ж числа на ім'я міністра фінансів було визначено грошову допомогу в розмірі 5 тис. крб. із державної скарбниці [6].

Невідомий автор статті «Сільськогосподарські товариства» в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза і І. Ефрона пояснював утворення перших цих об'єднань у суспільстві зацікавленістю до практичного удо-

сконалення сільського господарства. Він підкреслював також, що перші сільськогосподарські товариства були одночасно науковими та природничо-історичними утвореннями, склалися з людей науки та чиновників, які готові були взяти на себе «захист землеробської промисловості» [7].

Сільськогосподарські товариства дореволюційної Росії та України відіграли важливу роль у становленні агрономічної науки та сільськогосподарської практики. Вони розробили широкий спектр форм та напрямків роботи по утворенню наукових основ для розвитку сільського господарства та пропаганді сільськогосподарських знань.

Питання, пов'язані з вказаною темою привертають в останні роки пильну увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Подібний науковий інтерес та значення визначаються наступними обставинами.

В українському суспільстві сьогодні значно зросла активність громадськості у цілому і науковій зокрема. Активізація діяльності привела до появи нових суспільно-наукових об'єднань, які діяли ще до 1917 р. У зв'язку з цим все більший інтерес викликає історичний досвід організаційної, наукової та просвітницької діяльності суспільних об'єднань, форми та методи цієї діяльності, їх внесок у розвиток науки та культури. Історико-наукові аспекти становлення та розвитку суспільно-наукових об'єднань актуальні як з точки зору осмислення пройденого шляху, так і з точки зору обґрунтування їх розвитку в сучасний період. Звернення до історії сільськогосподарських товариств дозволяє побачити, як і коли, у яких формах відбувався процес розвитку організованої громадської ініціативи, який свідчить про шляхи формування громадянського суспільства.

Не вгаває інтерес до тих питань історії сільського господарства, котрі мають регіональний характер і показують деталізоване, з конкретними подіями життя місцевого суспільства, його турботи і занепокоєння, вирішення ним тих чи інших проблем та ін. У цьому розумінні визначний інтерес може представляти діяльність сільськогосподарських товариств в окремо взятих губерніях Російської імперії.

До останнього десятиріччя в історіографії явно недооцінювалась важливість традиційного народного досвіду природокористування, який визнавався архаїчним, фрагментарним, беззмістовним і таким, що не має практичної значущості в сучасних умовах. Між тим, виважена оцінка багатотисячолітньої народної спадщини є особливо необхідною у зв'язку з тим, що значна частина великого агропромислового досвіду, накопиченого до подій 1917 р. як селянами, так і поміщиками-раціоналізаторами Російської імперії, згодом була втрачена.

Однією з проблем аграрного сектора економіки як України, так і Росії, на сучасному етапі розвитку залишається питання трансляції наукового знання у селянське середовище з урахуванням тих організаційних форм, у які воно трансформувалося. Пошук прийнятних для цього способів, методів, прийомів та ін. має свою історію, звернення до сторінок якої дає можливість визначити найбільш ефективні з них та рекомендувати для сучасної практики.

Розкриття як об'єктивних процесів розвитку та співвідношення регіональних аграрно-культурних традицій і західноєвропейських науково-практичних удосконалень, так і відображення цих процесів у працях учених і поміщиків-раціоналізаторів дозволяє краще вивчити складну еволюцію аграрного устрою губерній Російської імперії у дореволюційний період, виявити конкретний вклад вітчизняних раціоналізаторів в теорію і практику окремих галузей сільського господарства, а також зрозуміти причини успіхів та невдач численних спроб упровадження на місцевий ґрунт найновішого зарубіжного аграрного досвіду.

Дослідження діяльності дореволюційних сільськогосподарських товариств є надзвичайно важливим в умовах розвитку в сучасній Україні ринкових відносин. Відкриваються непогані перспективи для більш детального вивчення перших конкретних кроків на довгому та тернистому шляху упровадження у свідомість, теоретичні пошуки та практику українського суспільства основ підприємливості, раціоналізму, нових форм організації праці. Це найбільш важливо на сучасному етапі, коли рівноправне співробітництво України та Росії з іншими державами Європи стало неможливим без зближення економічних інтересів європейських народів на основі саме раціонального регулювання соціально-політичних, економічних та інтелектуальних відносин. Тому в дослідженнях аграрного устрою, мабуть, вже назрів перехід від вивчення соціально-економічної сфери як до такої історії раціоналізму в різних губерніях Російської імперії, важливою ланкою якої наприкінці XVIII - початку XX ст. виступала поміщицька сільськогосподарська раціоналізація.

Історіографію дореволюційного періоду можна умовно поділити на декілька груп.

До першої можна віднести роботи, які присвячені іншим проблемам історії сільського господарства Російської імперії визначеного нами періоду, частиною яких є питання про заснування сільськогосподарських товариств. Саме з деякими з таких робіт пов'язане зародження традиції дослідження історії сільськогосподарських товариств, яке відбувається паралельно з процесом заснування цих об'єднань. У 30-х роках XIX ст. з'являється ряд статей, автори яких посередньо звертаються до розгляду даної теми. Одним із перших представив огляд діяльності сільськогосподарських товариств у своїй промові «О мерах к поощрению и усовершенствованию сельского хозяйства в России вообще» І.Платонов [8].

Наступні відомості містяться у наукових працях, написаних в середині XIX ст. під впливом тієї зацікавленості, яка виявилась у суспільстві в зазначений період до стану сільського господарства. Вони є значними за обсягом та викладеному там фактичному матеріалу, мають ґрунтовну джерельну основу, і в основному підготовлені за дорученням керівництва загальноросійських найбільш впливових на той час товариств: ВЕТ, МТСГ та охоплюють проблематику сільського господарства в цілому або окремих його галузей [9]. У працях О.Турчиновича, О. Чугунова, І. Мердера та ін. історична складова виражена досить суттєво. Серед подібних робіт, але підготовлених пізніше, на особливу увагу заслуговує фундаментальне

дослідження (хоча і витримане у офіційно-відомчому стилі) М.В. Пономарьова, активного дійсного члена ВЕТ [10]. У цій великій за обсягом та змістовній праці значна увага приділяється питанням історії перших сільськогосподарських товариств в Російській імперії, обставинам їх утворення, а також сільськогосподарським з'їздам як одній із форм організованої громадської ініціативи в галузі «землеробського промислу».

У 30 – 50-х рр. XIX ст. у періодичних виданнях сільськогосподарської спрямованості з'являються численні публікації, відтворюючи ту атмосферу в суспільстві, яка склалась у зазначений період навколо проблем сільського господарства та участі у вирішенні питань громадської ініціативи [11].

У середині XIX ст. з'являються також і перші роботи, спеціально присвячені історії сільськогосподарських товариств, які можна включити до другої групи. Серед них особливої уваги заслуговує робота С. Пахмана. Якого можна вважати першим історіографом визначеної проблеми. Вона має виразно узагальнений характер з питання історії заснування сільськогосподарських товариств у Російській імперії та приділяє увагу не тільки достатньо впливовим загальноросійського значення, але й тим, які утворювались в окремих регіонах, губерніях і вже почали впливати не лише на громадське життя, а і на агрономічну культуру місцевих землевласників - поміщиків-раціоналізаторів. С. Пахман визначив причини утворення, завдання та коло діяльності існуючих в той час 28 сільськогосподарських товариств та вперше класифікував громадські організації цього типу за трьома категоріями. Автор розділив товариства у відповідності до спрямованості їх діяльності: 1) «коих деятельность обращена на всю область сельского хозяйства, или земледелия по преимуществу»; 2) які обрали «отдельную ветвь сельскохозяйственной промышленности», наприклад, вівчарство, льонарство та ін.; 3) страхові [12].

Наступну четверту групу складають дослідження про діяльність товариств, підготовлені та осмислені самими членами товариств (у більшості випадків секретарями). Перш за все це праці, присвячені історії найбільш значних загальноросійських товариств, таких як ВЕТ та МТСГ, а також достатньо впливовому регіональному об'єднанню - ТСПЮ, діяльність якого поширювалась на Херсонську, Катеринославську, Таврійську губернії та Бессарабію. Вони мали титул імператорських, отримували постійне фінансування з боку держави, знаходились під пильною увагою влади і громадськості перш за все завдяки найбільш різнобічній та плідній їх праці. Значна кількість таких робіт побачила світ під час ювілеїв цих давніх та найбільших сільськогосподарських товариств в дореволюційній Росії та Україні у вигляді своєрідних звітів та історичних оглядів їх діяльності [13]. В них містяться тексти статутів, протоколів перших засідань ради та загальних зборів, списки почесних та дійсних членів товариств. Тому, що є особливо цінним, вони можуть вважатися у більшій мірі джерелами. Також автори визначати етапи становлення та розвитку даних громадських структур, основні форми і види їх діяльності, давали оцінку внеску товариств в розвиток наукової теорії, раціоналізацію сільського господарства з урахуванням регіональних особливостей, у процес відпрацювання ними моделі економічного розвитку.

До цієї категорії робіт слід приєднати офіційні видання про сільськогосподарські товариства. Причому, сучасники (органи влади та громадські організації) завжди високо оцінювали роль та корисність сільськогосподарських товариств. У звітах міністра державного майна за 1851, 1853 рр. містяться схвальні відзиви про роботу даних організацій. Відзначалось, по-перше, що ці товариства «распространяют постепенно практические улучшения по предметам соответственно климатическому положению каждой местности». По-друге, сільськогосподарські товариства «постоянным своим посредством между помещиками и Министерством государственных имуществ служат важным для сего последнего орудием в деле улучшения разных отраслей хозяйства» [14].

Заснування в Російській імперії земств як органів місцевого самоврядування означало, що з'явився важливий учасник громадської агрономії, значення якого у справі подолання архаїзмів у сільському господарстві, поширення наукових знань серед селян швидко зростає. Ця діяльність земських органів знайшла відображення в працях, серед яких перш за все слід виділити роботу Г.П. Сазонова, а для Херсонської губернії важливе значення також має дослідження, у якому представлено огляд діяльності Херсонського губернського земства за період з 1865 по 1899 рр. [15]. Оскільки земства були тим центром, який об'єднував громадські агрономічні сили, то висвітлення діяльності земств у таких об'ємних працях, якими є вище зазначені, дає і значний фактичний матеріал з історії сільськогосподарських товариств.

Департамент землеробства Міністерства державного майна (пізніше Міністерство землеробства і державного майна) у своїх виданнях, які знайомили з заходами уряду у галузях сільського господарства, паралельно підводив підсумки діяльності сільськогосподарських товариств у реформуванні аграрної сфери [16]. Особливо слід виділити публікації завідуючого довідково-видавничим бюро Департаменту землеробства В.В. Морачевського, який на основі статистичних даних спробував проаналізувати діяльність сільськогосподарських товариств, показати її значення та ефективність [17]. У другому ювілейному збірнику наводились приклади фінансування державою важливих заходів, підготовлених за ініціативою товариств сільського господарства. Цікаво, що товариства разом із сільськогосподарськими виставками та з'їздами було віднесено до способу поширення серед населення відомостей та знань з сільського господарства [18].

Підвищення в останні десятиліття XIX - на поч. XX ст. інтересу громадськості до проблем сільського господарства, а також швидке зростання сільськогосподарських товариств (за рахунок перш за все організацій повітового, волосного рівнів), спричинили до появи значну кількість досліджень про сільськогосподарські товариства науково-популярного характеру. Ці брошури видавались за державні кошти і безкоштовно розповсюджувалися серед сільського населення. Слід відзначити, що авторами були теоретично підготовлені особи, добре обізнані з актуальними господарськими проблемами. Переважно у роботах, які мають нарисовий характер, знайшла відображення поточна діяльність сільськогосподарських

товариств того чи іншого регіону, тієї чи іншої губернії. У деяких з них присутня також історична складова. Основна мета таких робіт полягала в популяризації сільськогосподарських організацій та їх раціоналізаторських ініціатив. Вони писались при підтримці держави або самих товариств. Автори подібних видань - секретарі сільськогосподарських товариств, агрономічний персонал та інші особи, які виступали за збільшення селянських організацій вузького кола дії, прогножуючи їм велике майбутнє [19].

На сторінках періодичних видань сільськогосподарської спрямованості розміщувалися численні публікації, які передавали той настрій в суспільстві, який склався у вище зазначений період навколо питань, пов'язаних з діяльністю сільськогосподарських товариств [20].

Наступною окремою групою слід відзначити роботи довідково-енциклопедичного характеру. У 1897 р. сільськогосподарські товариства типологізуються укладачами Енциклопедичного словника Ф.А. Брокгауза і І. А. Ефрона [21], а у 1902 р. К. Андреевим в «Полной энциклопедии русского сельского хозяйства» [22].

До вказаної категорії належать дослідження довідкового характеру з узагальненням відомостей про наукові праці, доповіді та повідомлення дійсних членів товариства [23]. Вони, як правило, охоплювали певний період діяльності сільськогосподарського товариства і можуть бути додатковим матеріалом.

«Справочник по сельскохоззяйственной периодической печати» уміщує бібліографічні дані про видавничу діяльність товариств сільського господарства, у тому числі на території України. Збірник насичений інформацією щодо визначення хронологічних меж видання товариствами журналів та складу редакцій [24].

Історіографія радянського і пострадянського періодів з проблеми, яка стала об'єктом дослідження даної статті, є неоднозначною і по інтенсивності написання робіт у ті чи інші роки, і за ступенем їх політичної ангажованості, а також за науковою глибиною. Більша частина робіт з проблем історії сільського господарства, у яких розглядався достатньо широкий спектр питань, як узагальнюючого характеру, так і регіонального рівня, серед яких у деякій мірі знайшли відображення і питання історії сільськогосподарських товариств, відноситься до 50-60-х рр. XX ст. Це час, коли відбувалось піднесення у суспільстві, у тому числі у різних наукових галузях, влада стимулювала в суспільстві інтерес до науки, історії сільського господарства, землеробської культури, життя громадських діячів та вчених-аграрників, які були подвижниками прогресу на селі, що в свою чергу і спричинило появу ряду досліджень.

Значна частина цих робіт видавалась у збірниках статей, які готував до публікації Інститут історії АН СРСР [25]. Як і на дореволюційному етапі вивчення теми, науковці більше уваги приділяли діяльності ВЕТ та МТСГ, причому їх авторство належало не тільки історикам, а і економістам [26].

Певні відомості про діяльність сільськогосподарських товариств з'являються і в роботах з аграрної історії. Це дослідження, які безпосередньо не стосувались історії сільськогосподарських товариств, однак повідомляли про рівень та особливості розвитку сільського господарства різних регіонів дореволюційної Росії у тому числі і Півдня України. Їх автори використовували у якості джерел інформацію періодичних видань товариств. І тому дозволяють скласти уявлення про умови та масштаб діяльності громадських організацій у даній сфері [27].

Серед робіт радянського часу, присвячених історії сільськогосподарських товариств, слід відзначити дослідження Б.В. Тихонова і І.Т. Довженко [28]. Перший автор аналізував, як самостійну проблему, видавничу діяльність місцевих сільськогосподарських товариств (з точки зору джерелознавства). Іншого дослідника цікавили переважно соціально-економічні аспекти діяльності даних організацій. І.Т. Довженко прирівнював сільськогосподарські товариства до кооперативів.

На особливу увагу у радянській історіографії проблеми заслуговують роботи О.Д. Степанського, які видавалися протягом 70-х - на поч. 80-х років XX ст. і розглядали сільськогосподарські товариства як один із важливих різновидів добровільних асоціацій імператорської Росії. Вперше у радянській історичній науці представлена була їх класифікація та оцінка діяльності [29].

На рубежі 80 - 90-х рр. XX ст. починається якісно новий етап щодо вивчення історії громадських організацій дореволюційної Росії і України в цілому і історії сільськогосподарських товариств як окремої їх частини. Його можна охарактеризувати як час пошуку нових підходів до вирішення проблеми. В цей період з'являються перші роботи з історії регіональних організацій [30]. Початок сучасного етапу дослідження товариств сільського господарства було покладено статтею В.Г. Чернухи [31]. А також слід відзначити публікацію Б.А. Кругляка, в якій висвітлюються окремі сторони діяльності сільськогосподарських товариств [32].

В українській історіографії 90-х рр. XX - поч. XXI ст. у зв'язку з підвищенням інтересу науковців га широких кіл громадськості до процесів формування у сучасній Україні громадянського суспільства і правової держави, а також розвитку в економіці ринкових відносин, здійснюються наукові дослідження, направлені на розгляд історії дореволюційних суспільних організацій, у тому числі і сільськогосподарських товариств. Але слід відзначити, що стан розробки проблеми, яка розглядається у запропонованій статті, є незадовільний.

Не знайшли спеціального висвітлення в науковій літературі діяльність та історичне значення ТСПР, хоча його роль у становлення агрономічної науки, внесок у розвиток маже всіх галузей сільського господарства, в організацію наукових досліджень та дослідної справи, а також громадська та культурно-просвітницька діяльність вельми значні.

Початок 90-х рр. XX ст. в українській історіографії був відзначений публікацією у періодичних виданнях декількох досить загальних статей, присвячених ювілейним датам вище згаданого товариства [33].

Існує також певний комплекс наукових праць, які посередньо відображають історію ТСПР. Здебільшого це дисертаційні дослідження та монографії, відтворюючі історію Півдня України з точки зору розвитку різних сфер суспільства даного регіону. Так, наприклад, інформація про наукові досягнення товариства у сільському господарстві Бессарабії, а особливо про дослідну справу Плотянської станції міститься у роботах В. П. Пономарьова, відображення його ролі щодо становлення та розвитку статистичної справи у дисертаційному дослідженні Н. О. Котової, інформаційно-видавнича діяльність представлена у одному із розділів наукової праці І. С. Гребцової та ін. [34].

Більше уваги українські історики та економісти приділили вивченню історії заснування та діяльності місцевих сільськогосподарських товариств. Так слід визначити публікацію В. С. Савчука, присвячену Катеринославському товариству [35].

Окрему групу досліджень у вітчизняній історіографії представляють наукові розвідки з історії дослідної справи в Україні у середині ХІХ - на початку ХХ ст., основані на матеріалах діяльності певних місцевих сільськогосподарських товариств [36].

В сучасній українській історіографії мають місце наукові праці, в яких сільськогосподарські товариства післяреформеного періоду розглядаються як різновид кооперативних організацій. Так, діяльність Полтавського, Київського, Чернігівського, Харківського товариств знайшла своє відображення у дослідженнях з історії кооперативного руху А. О. Пантелеймоненко, В. І. Марочко, В. М. Половця [37].

Період 90-х рр. ХХ - початку ХХІ ст. є знаковим у дослідженні вказаної проблеми у російській історіографії. Не послаблюється науковий інтерес до історії найбільших сільськогосподарських товариств, таких як ВЕТ та МТСГ [38]. М. Ф. Гриценко займається вивченням історії ВРТ у руслі буржуазно-ліберального руху [39]. В. Змєєв досліджує проблему зародження та розвитку вищої сільськогосподарської освіти, саме у колах вище зазначеної організації зародилась ідея про підготовку спеціалістів з вищою агрономічною освітою [40].

Сучасний етап розвитку російської історіографії був відзначений також появою ряду змістовних робіт А. С. Туманової присвячених заснуванню та діяльності громадських організацій імператорської Росії, урядовій політиці по відношенню до них. [41]

Особливо слід відзначити змістовну монографію С. О. Козлова, яка має безпосереднє відношення до сільськогосподарських товариств [42]. Автор приходиться до висновку, що сільськогосподарські товариства виступали важливим фактором модернізації аграрного устрою Нечорноземного центру дореформеної Росії, а також довели їх важливу роль в еволюції виробничих сил і менталітету поміщиків і селян визначеного регіону.

На рубежі ХХ - ХХІ ст. активно почали здійснюватися дослідження, присвячені історії заснування та результатам діяльності сільськогосподарських товариств окремих регіонів. [43]

Вагомим підтвердженням підвищеної уваги у російському суспільстві до проблеми, яка розглядається у даній статті, є утворення 28 грудня 1992 р. міжрегіональної громадської установи «Нове вільне економічне товариство». Ця організація, яка розгорнула у наш час активну діяльність, за своїм призначенням та змістом роботи, є прямим спадкоємцем давнішого у Росії ВЕТ. Нова організація визначила головною метою своєї діяльності - «сприяння мобілізації зусиль і науково-практичного потенціалу членів Товариства для розробки проблем економічного наукового розвитку та духовного відродження Росії».

Сільськогосподарські товариства в Російській імперії у останній третині ХVІІІ - на початку ХХ ст., виходячи з характеру їх діяльності і складу, слід розглядати як наукові товариства та громадські організації, які відіграли важливу роль у становленні агрономічної науки та сільськогосподарської практики, а також суттєво вплинули на соціокультурний розвиток дореволюційної Росії і України зокрема. Тема є актуальною з наукової і практичної точки зору

Історіографічний аналіз проблеми історії сільськогосподарських товариств у Російській імперії у визначених хронологічних межах свідчить про її недостатню наукову розробку. Спеціальні узагальнені наукові праці, присвячені діяльності сільськогосподарських товариств в історіографії відсутні, а існуючі відомості мають малоінформативний та уривчастий характер, розповідають про діяльність лише деяких товариств, а саме, у більшості Вільного економічного та Московського товариства сільського господарства, або ж відображають чітко визначені напрямки їх діяльності в окремі періоди існування.

Не дивлячись на різноманітність дореволюційних досліджень, їх цінність більш за все полягає у великій кількості представленого фактичного матеріалу. Автори вище зазначених видань були не тільки теоретиками, але і у більшості своїй практиками і активними діячами товариств. У цьому полягає причина слабості та тієї односторонності представленого ними історичного матеріалу. Діячі сільськогосподарських товариств у якості авторів відповідних видань не могли не виступати по відношенню до минулого своїх організацій не інакше як апологетами і панегіристами, що заважало всебічному об'єктивному аналізу даного напрямку громадської діяльності.

Радянська історіографія також не перемогла суб'єктивного відношення до сільськогосподарських товариств, але цей суб'єктивізм був іншого походження. У настороженому відношенні істориків даної епохи до інституту неполітичних суспільних організацій товариства сільського господарства не були виключенням. При вивченні панував класово-партійний підхід, що значно спрощувало та фальсифікувало дійсність. Оскільки товариства ХІХ ст. були організаціями переважно дворянськими, то і результати їх роботи усіма способами зменшувалися. Тому радянська історіографія з даної проблематики є незначною. Більша частина радянських дослідників оцінювала роль сільськогосподарських товариств у цілому позитивно, хоча і була змушена у зв'язку з існуючою ідеологічною спрямованістю визнати, що в умовах царизму та засилля великого поміщицького землеволодіння ці товариства не могли здійснити суттєвого впливу на соціально-

економічне та політичне становище країни.

Більш широкі можливості для проведення досліджень, які відкрились на сучасному етапі розвитку історичної науки, дозволяють активніше вивчати історію товариств окремих регіонів, у тому числі Півдня України, певною мірою по-новому інтерпретувати відомі факти та події з історії становлення і розвитку організованої громадської ініціативи в аграрній сфері, переглянути деякі застарілі оцінки, узагальнення, висновки, ввести у науковий обіг нові архівні матеріали, які стосуються історії сільськогосподарських товариств.

Джерела та література

1. Орешкин В.В. Вольное экономическое общество в России. 1765-1917: историко-экономический очерк - М., 1963.
2. Ходнев А.И. История Императорского Вольного экономического общества с 1765 до 1865 года. - СПб 1865.-С. V.
3. Сельскохозяйственные общества: Сборник сведений по департаменту земледелия и сельской промышленности. -Спб., 1881.-Вып. 3.-С. 169-170.
4. Р.М. // Енциклопедія українознавства. Т.8. - Львів, 2000. - С. 2839.
5. Пантелеймоненко А.О. До питання про діяльність сільськогосподарських товариств в Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки. - 1994. – Вип. 26-27.-С. 125.
6. Об учреждении в Одессе Общества сельского хозяйства Южной России. // Одесский вестник. 1828. – 3 ноября.
7. Сельскохозяйственные общества / Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз и И.Ефрон. Т. 57. – С. 414-415.
8. Платонов И. О мерах к поощрению и усовершенствованию сельского хозяйства в России вообще. - Харьков, 1838.
9. Турчинович О. История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 г. - СПб., 1854; Обзор действий департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет, с 1844 по 1854 г. - СПб., 1855; Чугунов А. Исторический обзор мер правительства к развитию земледелия в России. - Казань, 1858; Чугунов А. Историческое обозрение 50-летней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837 - 1888. Т. 1-4. - СПб.. 1888; Мердер И. Исторический очерк русского коневодства и коннозаводства. - СПб., 1868.
10. Пономарев Н.В. Исторический обзор правительственных мероприятий к развитию сельского хозяйства в России от начала государства до настоящего времени. - СПб., 1888.
11. Див., наприклад: П.М. О связи, существующей между сельским хозяйством и науками естественными и о влиянии первого на просвещение. // Листки Общества сельского хозяйства Южной России (далі ЛОСХЮР). - 1833. - № 9. - С. 137; Стурдза А. О влиянии земледельческого занятия на умственное и нравственное состояние народов. // ЛОСХЮР. - 1834. - № 6. - С. 151; Лавров И. О причинах неудовлетворительного положения земледелия у крестьян средней полосы России и о средствах к улучшению этого главного источника их благосостояния. // Земледельческая газета. - 1852. - № 25. - С. 193-194; Палимпсестов И. Вступительная беседа о сельском хозяйстве Новороссийского края. // Записки Общества сельского хозяйства Южной России (далі ЗОСХЮР). - 1853. - № 12. - С. 559.
12. Пахман С. О значении и постепенном учреждении сельскохозяйственных обществ в России. - Казань. 1855. - С. 1-29.
13. Див., наприклад: Маслов С.А. Историческое обозрение действий и трудов Московского общества сельского хозяйства со времени его основания до 1846 г. - М., 1846; Палимпсестов И.И. Отчет о действиях Общества сельского хозяйства Южной России в продолжение двадцатипятилетнего его существования. - Одесса, 1855; Ходнев А.С. История Императорского Вольного Экономического общества с 1765 до 1865 г. - СПб., 1865; Горбунов Н.П. Краткий обзор пятидесятилетней деятельности Московского общества сельского хозяйства с 1820 по 1870 гг. - М., 1871; Боровский М.П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 гг. - Одесса, 1878; Бекетов А.Н. Исторические очерки двадцатилетней деятельности Императорского Российского Вольного экономического общества с 1865 по 1890 гг. - СПб., 1890; Перепелкин А.П. Историческая записка о тридцатилетней деятельности Московского общества сельского хозяйства и его президента И.Н. Шатилова. - М., 1890; Бычихин А.А. Историческая справка из жизни Императорского общества сельского хозяйства Южной России в царствование Николая I. (По случаю столетия со дня рождения императора Николая I.) - Одесса, 1896; Бычихин А.А. К 75-летию периодического издания Императорского общества сельского хозяйства Южной России. - Одесса, 1905; Он же. 85-летию Записок Императорского общества сельского хозяйства Южной России (1830-1915 гг.). - Одесса, 1915.
14. Агрономическая помощь в России / Под ред. В.В. Морачевского. - СПб., 1914. С. 109-110.
15. Сазонов Г.П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865 - 1895). - СПб., 1896; Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899. Вып. 1. - Херсон, 1904.
16. Историческое обозрение 50-летней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837-1887. СПб., 1888; Обзор деятельности Министерства государственных имуществ (ныне Министерство

- земледелия и государственных имуществ) в царствование императора Александра III. 1881-1894 гг. СПб., 1901.
17. Агрономическая помощь в России. / Под ред. В.В. Морачевского. - Пг., 1914; Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. / Под ред. В.В. Морачевского. - СПб., 1911; Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 г. / Под ред. В.В. Морачевского. - Пг., 1916.
 18. Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837-1912 гг.). / Сост. Г.К. Гине и П.А. Шафранов. - Пг., 1914.
 19. Див., например: Щербатов А.Г. Значение и задачи сельскохозяйственных обществ. - М., 1898; Фридман М. Сельскохозяйственные общества в деревне. - М. 1903; Попов И.И. Как должны работать сельскохозяйственные общества. - Казань, 1913; Глебов А.В. (Меркулов) Сельскохозяйственные общества. Пг., 1918; Силенко А. Про сільськогосподарські товариства та спілки /Яка од них користь, як їх заснують і вести в них діло/. - К., 1913.
 20. Див., например: Неручев М.В. О значении и характере деятельности сельскохозяйственных обществ. // ЗОСХИОР. - 1885. - № 2. - С. 90-104; Он же. О мерах, могущих содействовать усилению деятельности сельскохозяйственных обществ. // ЗОСХИОР. - 1887. - № 4. - С. 178-190;
 21. Сельскохозяйственные общества / Энциклопедический словарь / Изд. Брокгауз Ф. и Ефрон И. Т.57. - СПб., 1897. - С. 414-419.
 22. Андреев Б. Общества сельскохозяйственные. / Полная Энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. Т. VI. - СПб., 1902. - С. 44-47.
 23. Див., например: Бориневич А.С. Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчетов и проч., помещенных в «Листках», «Записках» Общества сельского хозяйства Южной России с 1830 по 1894 год. - Одесса, 1895; Палимпсестов И.И. Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России извлеченных из Записок Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1830 по 1868 год. - Одесса, 1868.
 24. Справочник по сельскохозяйственной периодической печати / Под ред. В.В. Морачевского. - Пг., 1916.
 25. Див., например: Материалы по истории земледелия СССР. Сб. I. - М., 1952; Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сб. III. - М., 1959; Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сб. VI. - М., 1965 та ін.
 26. Пятницкая К.Н. ВЭО и вопросы развития сельского хозяйства в конце XVIII и первой четверти XIX века: Автореф. дис. к. и. н. - Л., 1950; Голованова Л. Московское общество сельского хозяйства. (Очерки из истории русской общественно-аграрной мысли и сельского хозяйства в первой половине XIX в.): Автореф. дис. к. и. н. - М., 1953; Склинов Н. Роль Вольного экономического общества в развитии и распространении сельскохозяйственных знаний в России (1861-1900 гг.): Автореф. дис. к. эконом., н. Саратов, 1955; Трусова Н.С., Блюмфельд О.А. Из истории возникновения и начальной деятельности Московского общества сельского хозяйства (1820-1830 гг.). // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - М., 1959. - Сб. 3. - С. 280-324; Ясман З.Д. Попытки введения улучшенных сельскохозяйственных орудий в помещичьих хозяйствах второй половине XVIII в. (по материалам «Трудов ВЭО») // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - М., 1961. - С. 246-255; Орешкин В.В. Вольное экономическое общество в России (1765-1917): Историко-экономический очерк. М., 1963; Бердышев А.П. Роль Вольного экономического общества в развитии научных основ сельского хозяйства в России: Автореф. дис. д. с/х н. - М., 1970.
 27. Див., например: Ясман З.Д. Попытка введения улучшенных сельскохозяйственных орудий в помещичьих хозяйствах второй половины XVIII века (по материалам «Трудов ВЭО»). // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. М., 1961. - С. 246-255; Анцупов И.А. Развитие торгового садоводства и виноградарства в селениях государственных крестьян и колонистов южных уездов Бессарабии в 30-60-х годах XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Рига, 1963. - С. 399-410; Он же. Система земледелия в южных уездах Бессарабии в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Кишинев, 1966. - С. 464-471; Боровой С.Я., Коциевский А.С. Основные моменты в развитии сельскохозяйственного производства и форм эксплуатации крестьян Степной Украины в дореформенный период. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Кишинев, 1966. - С. 472-481; Боровой С.Я. К вопросу о применении наемной гряды в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - М, 1970. - С. 290-296.
 28. Тихонов Б.В. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ 30-50-х годов XIX в. // Проблемы источниковедения. Т. 9. - М., 1961. - С. 92-162; Довженко И.Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение. // Историческая география России XII - начала XX в.-М., 1975.-С. 207-216.
 29. Степанский А.Д. История общественных организаций дореволюционной России. - М., 1977; Он же. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX - XX вв. - М., 1980; Он же. Общественные организации в России на рубеже XIX - XX вв. Пособие по спецкурсу. М., 1982; Он же. История научных учреждений и организации дореволюционной России. - М., 1987.
 30. Козлов С.А. Ярославское общество сельского хозяйства в период кризиса феодализма: Автореф. дис. к. и. н. - Ярославль, 1988.
 31. Чернуха В.Г. Сельскохозяйственные общества России в 60-70-е гг. XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России. - СПб., 1991. - С. 188-196.
 32. Кругляк Б.А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму. // Історія народного господарства

- та економічної думки УРСР. - 1989. - Вип. - 23. - С 50-55.
33. Русаковский С. В начале агронауки. // Вечерняя Одесса. - 1991. - 11 января; Ярмольский Г. Дело М.С. Воронцова. 170 лет создания Императорского общества сельского хозяйства Юга России. // Юг. - 1998. - 3 октября.
 34. Пономарев В.П. Агрономическая наука Бессарабии в 1812-1917 гг. - Кишинев, 1981; Котова Н.О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX - на початку XX ст.: Дис. к. і. н. - Одеса, 2003; Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). - Одесса, 2002. - С. 277-286; Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. - Одеса, 1999; Новікова Л.В. Внесок Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України: Дис. к. і. н. - Одеса, 2003; Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. - Одеса: Астропринт, 2002.
 35. Савчук В.С. До історії виникнення Катеринославського товариства (1899 - 1901). // Український історичний журнал. - 1993. - № 10. - С 118-120.
 36. Вергунов В. До питання розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в кінці XIX - на поч. XX ст. // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія. Історія. Т.14. - К., 1999. - С. 88-91.
 37. Пантелеймоненко А.О. Вказ. праця: Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. (1861 - 1929 рр.). - К., 1995; Гелей С.Д. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. - Львів, 2001; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917). - Чернігів, 1996.
 38. Бердышев А.П. Сто пятьдесят лет служения Отечеству (Из истории Вольного экономического общества). Т. 1-4. - М., 1992-1993; Козлов С.А. 175 Лет Московскому обществу сельского хозяйства: традиции и новации // Отечественная история. - 1997. - № 1. - С. 208-210; Дударев М.И. Московское общество сельского хозяйства в общественном и кооперативном движении (1895-1908 гг.): Автореф. дис. к. и. н. - М., 1997.
 39. Гриценко Н.Ф. Изменение состава и активизация деятельности Вольного экономического общества в конце XIX в. // Вестник Московского университета. Серия 8. История. - 1996. - № 4. - С. 67-78.
 40. Змеев В. Зарождение сельхозобразования в России // Высшее образование в России. - 2001. - №3. - С. 142.
 41. Туманова А.С. Самодержавие и общественные организации в России 1905 - 1917 годы. - Тамбов, 2002; Она же. Деятельность Министерства внутренних дел Российской империи по осуществлению свободы союзов. - Тамбов, 2003.
 42. Козлов С.А. Аграрные традиции и новации в дореформенной России (центрально-нечерноземные губернии). - М., 2002.
 43. Бридня О.П. Деятельность сельскохозяйственных обществ Предкавказья по второй половине XIX в. - 1920 г.: Автореф. к. и. н. - Краснодар, 2003; Пыльцина М.Б. История сельскохозяйственных обществ Воронежской губернии и их влияния на производственную культуру крестьян (конец XVIII - начало XX вв.): Автореф. дис. к. и. н. - Воронеж, 2005; Свиридов В.В. Сельскохозяйственные общества Тамбовской губернии: втор. пол. XIX - нач. XX вв.: Автореф. к. и. н. - Тамбов, 2006.

Новикова Е.В.

УЧИТЕЛЯ СИМФЕРОПОЛЬСКОГО ГИМНАЗИСТА ИГОРЯ КУРЧАТОВА

Статья впервые в историографии рассматривает личности преподавателей Симферопольской мужской гимназии, которые обучали и воспитывали ученика Игоря Курчатова, освещает их профессиональный уровень в организации учебно - воспитательной деятельности.

Стаття вперше в історіографії розглядає осіб викладачів Симферопольської чоловічої гімназії, які виучували і виховували учня Ігоря Курчатова, освітлює їх професійний рівень в організації учбовий - виховній діяльності.

The article first in historiography examines personalities of teachers of the Simferopol'skoy masculine gymnasium, which taught and educated a student Igor Kurchatov, lights up their professional level in organization educational - to an educate activity. « Огромный вклад в развитие фундаментальной науки внес Игорь Васильевич

Курчатов (1903 - 1960), физик, академик АН СССР, трижды Герой Социалистического труда, лауреат Ленинской и Государственной премий. Становление личности любого человека начинается не только с воспитания в семье, но и с началом его обучения, формированием умений и навыков в учебном труде, который является индивидуальным для каждого ребенка. Но огромное влияние на процесс обучения оказывает личность наставника.

Впервые фамилии этих учителей встречаются в исследовании В. И. Шостка [Шостка В. И. Высшая радость - радость открывать и творить. //Таврический университет. - 2008, янв. - февр.. - №1 - 2]. В. И. Шостка ссылается на другие источники. Но в указанных работах их имена лишь упоминаются, В. И. Шостка не ставил своей задачей осветить личности педагогов, степень их профессионализма.

Учеником гимназии И. В. Курчатова был с 1912 по 1920 гг. Директором гимназии в этот период был действительный статский советник Семен Федорович Коропачинский (1851 - 1922). Он в 1873 году закончил